

O METRIČKOM MOSTU U NAŠEM HEKSAMETRU

I

Baveći se analizom ritmičke strukture našega heksametra, kakav se danas upotrebljava u metričkim prijevodima grčko-rimskih daktika¹⁾, naišao sam — u vezi s ulogom cezura u njemu — na problem metričkoga „mosta“ ili „zeugme“, o kojem dosada, koliko znam, nije u nas nitko teoretski posebno pisao. Kako, dakle, pojam o kojem je ovdje riječ nije u nas dovoljno poznat, a pogotovu njegova ritmička vrijednost, neće biti na odmet da se u svijetlu suvremene metrike ogleda, makar i na stihu koji se nalazi negdje na periferiji naše versifikacije.

U svakom stihu kao proizvodu dvaju glasovnih sljedova, — ritmičke podloge i tekstovne građe, od osnovne je važnosti pitanje kako se ta dva slijeda, koja se u svome kretanju među sobom više ili manje prate, ali svaki ima svoju vlastitu strukturu, a napose njihove jedinice, jedan prema drugome odnose. To vrijedi i za naš heksametar, kojim se ovdje bavimo. Tako ćemo ovdje imati posla s jedne strane s metričkim taktovima ili „stopama“, a s druge — s taktovima govornim ili „riječima“ u širem smislu, tj. s akcenatskim cjelinama. Ono što nas zanima jest upravo međusobni odnos između te dvije vrste ritmičkih jedinica u našem heksametru. Nalazimo se, dakle, na području granica među riječima u okviru stiha, koje su — kako ćemo vidjeti — po svome položaju ili slobodne ili vezane. Nas zanimaju ove druge.

Već je odavna opaženo, bar na području klasičke metrike, da u svakom duljem stihu, pa i u heksametru, ima mjesta koja se pokazuju osjetljiva na granicu između govornih taktova ili „riječi“. Ta osjetljivost može biti dvojaka: pozitivna i negativna; drugim riječima: u stihu ima mjesta na kojima se granica između riječi t r a ž i, ali ima i takvih na kojima se ona i z b j e g a v a.

Ono prvo, tj. mjesta na kojima se granica među riječima traži, jesu unutrašnji odmori u stihu, cezura i dijereze, o kojima su već i stari metričari imali kakva-takva pojma²⁾. Ali starina nije ništa znala o onim drugim mjestima u stihu, tj. o onima na kojima se granica među riječima izbjegava, pa nam za njih nije ostavila ni posebna naziva. Tek ih

¹⁾ U raspravi „Naš prijevodni heksametar danas“, *Živa antika* X (1960), str. 277 i d.,

²⁾ Isp., na primjer, M. Consbruch, *Hephaestionis Enchiridion*, Lipsiae 1906, str. 353 i d., gdje ima posebno poglavlje o cezurama.

moderna metrika poznaje pod imenom „zeugme“ ili „mosta“³⁾, osobito otkako je taj naziv prihvatio Maas, koji ga je definirao kao opću metričku pojavu i uveo ga konačno u klasičku metriku⁴⁾, odakle je onda prenesen i drugamo. Danas se u metrici operira pojmom mosta dosta često, iako tu i tamo ponešto oprezno.

Glavno što Maas uči o mostu sadržano je u ovim njegovim riječima: „Es gibt. . . Versstellen, wo Wortschluß (und Gedankenschuß) gemieden wird; diese nennen wir B r ü c k e n (Zeugmata)“⁵⁾. Terminu „Brücke“ bio se, navodeći u nekom smislu dobar razlog, opro Rupprecht, koji je predlagao naziv „Kontinuum“⁶⁾ ali bez uspjeha: u novijim se priručnicima održao stari naziv; tako ga danas nalazimo, na primjer, u Ko-ster⁷⁾, Snella⁸⁾, Halporn-Ostwalda⁹⁾ i drugih.

Vratimo se na Maasa i njegovu definiciju mosta. Već iz ono nekoliko riječi što sam ih naveo vidi se da pojam mosta uključuje odsutnost, na stanovitim mjestima stiha, dvaju elemenata: „svršetka riječi“ i „svršetka misli“. To, drugim riječima, znači da je most takvo mjesto u stihu gdje se s granicom među tekstovnim cjelinama, bilo da su kvantitativne ili akcenatske, izbjegava ujedno i prekid smisla veze u tekstu. Takvih mjesta ima u klasičkom heksametu nekoliko¹⁰⁾. Ovdje ću se ograničiti na to da takva mjesta potražim u heksametu naših prijevoda¹¹⁾.

No treba imati na umu da dva navedena elementa mosta — jedan fonetički, a drugi sintaktički — služe samo kao sredstvo preko kojega se ostvaruje ritmička uloga toga metričkog postupka.

Čemu, dakle, služi metrički most s obzirom na ritam stiha, u danom slučaju heksametra?

³⁾ Prva su otkrića na tom polju tzv. „Lex Porsoniana“, koja se odnosi na most u 5. stopi jampskoga trimetra, i tzv. „Hermannov most“ iza 4. troheja u grčkom heksametu; isp. W. J. W. Koster, *Traité de métrique grecque suivi d'un précis de métrique latine*, Leyde 1953², str. 73 i 106.

⁴⁾ P. Maas, *Griechische Metrik* (= A. Gercke u. E. Norden: *Einleitung in die Altertumswissenschaft* I, 7), Leipzig u. Berlin 1923, str. 12.

⁵⁾ *Ibid.*

⁶⁾ K. Rupprecht, *Griechische Metrik*, München 1933, str. 9 i d.

⁷⁾ Isp. o. c., str. 21: „des endroits où une pause est évitée et où un mot ne doit pas finir“.

⁸⁾ B. Snell, *Griechische Metrik*, Göttingen 1962³, str. 6: „die Stelle, an der Wortende gemieden wird“.

⁹⁾ J. W. Halporn i M. Ostwald, *Lateinische Metrik*, Göttingen 1962, str. 13 i d.
¹⁰⁾ Isp. Koster, o. c., str. 70 i d. i 323, gdje se vidi kako se u tom pogledu ponaša grčki, a kako latinski stih.

¹¹⁾ Od tih prijevoda uzimam ovdje u obzir slijedeće: Maretić—Ivšićeva Homera: *Ilijada* 1948⁸ i *Odiseja* 1950⁵, Tepešova Lukrecija: *O prirodi*, 1952², Smerdelova Mu-seja: *Heroja i Leandar*, 1954, i Zgorelčeva Horacija: *Satire i Epistole*, 1958. Iste sam prijevode analizirao i u naprijed citiranom radu (v. ovdje bilj. 1), tako da se ovaj prilog može smatrati njegovim dodatkom.

Od 1.200 analiziranih stihova (v. njihov popis u *Ž. A. X.*, str. 285, bilj. 36) na svakoga prevodioca otpada po 300.

Napominjem da su podaci za ovaj rad, u koliko se odnose na Maretić—Ivšićeva Homera, vađeni iz 5. odn. 4. izdanja, dakle prije nego se pojavilo 6. odn. 5. Ovdje se, isto tako, ne uzima u obzir Homer u prijevodu prof. M. Đurića, pa bi njegov heksametar trebalo naknadno analizirati u istom smislu,

Evo što o tome kaže danas Snell, koji je u našem predmetu nešto opširniji od Maasa: „Die ‘Brücken’ dienen teils ‘rhythmischen’ Zwecken, d. h. dazu, das Auseinanderfallen des Verses in allzu gleichartige Teile zu verhindern (um ihn nicht ‘klappern’ zu lassen), andererseits ‘prosodischen’ Zielen, nämlich dazu, an bestimmten Stellen den Vers nicht schleppend werden zu lassen...“¹²). Tu se, kako vidimo, pripisuje mostu dvostruka uloga: ritmička i prozodijska. Ali stvar se, naravno, promatra sa stanovišta kvantitativne metrike, a nas zanima pitanje: Što se od svega toga može utvrditi na području akcenatskoga heksametra, o kojem se ovdje radi?

Što se tiče prozodijske uloge mosta, možemo je u našem slučaju *a limine* odbaciti pa se zadržati na ritmičkom vidu pojave, koji se ogleda u tome što most uklanja granicu na onim mjestima stiha gdje bi se ovaj, previše opterećen koncem riječi, cijepao na jednake dijelove i što na taj način osigurava asimetriju stiha, ili točnije — njegovih dijelova.

Sada, nakon ovo nekoliko uvodnih napomena, možemo postaviti konkretno pitanje koje nas ovdje zanima: Javlja li se most u našem heksametru i, ako se javlja, gdje ga nalazimo, pod kakvim uvjetima i s kakvom ritmičkom ulogom?

Već ovdje ističem da ću pojam mosta uzimati u širem smislu, ali ipak u skladu s Maasovom definicijom, koja — kako sam napomenuo — uključuje dva elementa: fonetički i sintaktički. Osim toga, ovdje dolaze u obzir samo oni mostovi koji se susreću kao pratiodi cezure, a nalaze se ili i s p r e d ili i z a nje¹³); prve bismo mogli zvati „prednji“, a druge „stražnji“.

Ostaje da, u okviru našega heksametra, kušamo pronaći takve mostove, i to s osobitim obzirom na stražnji most, koji na ritam našega stiha utječe kudikamo više nego onaj prednji, što se u nas — zbog osobita fraziranja u stihu — jedva i javlja. U tom ćemo poslu poći od postavke koja glasi: Između dva metrička takta (ili „stope“), — onoga u kojem se nalazi cezura i idućega, susreće se obavezno most, koji se sastoji u tome što se slabi dio takta iza cezure oblikuje tako da metrički pripada svome taktu, a tekstovno — obično kao dio riječi, a rjeđe samo sintaktički — idućem. To bi se shematski dalo prikazati ovako (znak $\frown$ označuje most):

a) u slučaju muške cezure: — || $\cup \frown \cup (\cup)$ ili — || $\frown \cup (\cup)$

b) u slučaju ženske cezure: — $\cup || \frown \cup (\cup)$.

To će se pravilo pokazati kao jedna od osnovnih formula ritmičke strukture našega heksametra. Svako oštrije odstupanje od njega odvo-

¹²) Snell, *o. c.*, str. 6.

¹³) Tu Maas nije sasvim određen kad kaže s jedne strane: „Wenn solche Stellen unmittelbar vor oder hinter den Pausen (oder festen Zäsuren und Diäresen) erscheinen, ist darin eine selbstverständliche Folge der Pausen usw. zu erkennen“, a s druge — da „solche Verstößen, die der Pause (Zäsur usw.) näherliegen, gegen den Wortschluß unempfindlich sind“ (*o. c.*, str. 12), jer se ne vidi radi li se u oba slučaja o istim mjestima.

di na područje pseudoheksametra, koji s obzirom na ritam znači prekid s originalnim stihom.

II

Naš se heksametar u pogledu „fraziranja“, tj. rasporeda granica između govornih taktova, koji se ovdje očituju kao akcenatske cjeline, u osnovi razlikuje od svoga klasičkog originala. To sam pokazao već u naprijed citiranom radu, a ovdje se samo uzgred dotičem toga.

Bitna je crta grčko-latinskoga heksametra, kao i drugih antičkih stihova, što se u njemu govorni taktovi, tj. „riječi“ u smislu kvantitativnih cjelina, većinom s i j e k u s taktovima metričkim ili „stopama“. Takav je on uglavnom svuda u grčko-rimskih daktilika. Dosta je navesti dva obična primjera na kojima se to odmah vidi:

Μῆνιν ᾗ | εἰδε, θε | ᾗ, || Πη | λεῖζ | δεω ᾗ | λῆος
(Hom. A 1)

ili:

Arma vi | rumque ca | no, || Tro | iae qui | primus ab | oris
(Verg. Aen. I,1).

Tu se govorni taktovi svuda sijeku s metričkima, tj. riječi se svršavaju usred stopa. Stih u kojem se jedni i drugi taktovi pokrivaju, tj. takav da se u njemu riječi svršavaju sa stopama, veoma je rijedak; stari su ga metričari zvali ὑπόρρυθμον „nedovoljno ritmičan“ ili čak κακόμετρον „rđavo mjereno“, smatrajući ga, dakle, nekom vrstom nepravilnosti ili bar izuzetka¹⁴). Takav je, na primjer, Homerov stih:

Ἵβριος | εἶνεκα | τῆσδε· || σὺ | δ' ἴσχειο, | πεῖθεο | δ' ἡμῖν
(A 214)

ili Enijev:

Vires | vitaeque | corpus || me | um nunc | deserit | omne
(Ann., v. inc.)

—, gdje vidimo pokrivanje svuda, ili gotovo svuda, osim na jednome mjestu, pri cezuri, iza koje slijedi obavezan most¹⁵).

¹⁴) Isp. Consbruch o. c., str. 293. — Po rječnicima se za ὑπόρρυθμος nalazi obično „dosta pravilan“, ali sva je prilika da se ovdje radi o stručnom terminu koji treba da znači isto što i κακόμετρος, tj. „podritmičan“ ili „nedoritmovan“, „nedovoljno ritmičan“; H. Stephanus u *Thesaurus*-u ima također „qui est mediocri membrorum proportionē“, Graz 1954, s. v.

¹⁵) U Enija ima i takvih stihova u kojima ni na tome mjestu nema siječenja, tako da onda nema ni cezure ni mosta; npr.:

Sparsis hastis longis campus splendet et horret
(Var. 14).

Neki su skloni da i takve stihove tumače kao ekspresivno-stilistički postupak pjesnikov; isp. L. Nougaret, *Traité de métrique latine classique*, Paris 1948, str. 36, gdje se dodaje: „On ne peut jamais imputer un vers sans coupe à une inadvertance du poète“. U danom slučaju, s obzirom na pionirsku narav posla, može se o tome sumnjati.

To i jest glavni razlog što se u antičkom heksametru unutrašnji odmori ostvaruju po pravilu kao cezura, a samo uzgredno kao dijereze, dakle obratno nego u oblicima modernoga stiha. Jer cezura i nije ništa drugo nego takva granica između govornih taktova, ovdje kvantitativnih cjelina, koja se ponavlja na stalnim mjestima stiha, i to unutar metričkih taktova, i time dobiva vrijednost odmora, dakle ritmički relevantne točke. To su granice što ih uho „očekuje“.

Tako, što se tiče cezura, mora biti i u našem heksametru, koji se inače, kako sam već drugdje rekao, s obzirom na granice između akcenatskih cjelina razlikuje od antičkoga originala: u njemu se govorni i metrički taktovi po pravilu p o k r i v a j u, tako da su u nas ὑπόρρουμα ili κακόμετρα u stvari normalan oblik heksametra; npr.:

Srdžbu, | boginjo, | pjevaj || A | hileja, | Peleju | sina
(II. I, 1).

Tu se svuda, osim na jednome mjestu — pri cezuri, vidi pokrivanje govornih taktova s metričkima (po principu: riječ = „stopa“). Samo na jednome mjestu, pri cezuri, toga nema. To znači da se tu i naš heksametar kao akcenatsko-metrički otisak originalnoga stiha mora podvrći principu koji u ovome dominira. Ako i na mjestu cezure imamo pokrivanje, tj. ako je i takt u kojem bi imala biti cezura također puna riječ, onda stih više nije heksametar, nego nesuvisao slijed od šest daktilsko-trohejskih taktova-riječi, u kojima onda nema pravoga ritma originala.

Antički je heksametar, dakle, isprepleten, a naš raskidan.

Takvo fraziranje u našem heksametru ima za posljedicu da su u nas dijereze, tj. ritmički relevantne granice između metričkih taktova, teoretski svagdje moguće, dakle slobodne (osim, kako ćemo vidjeti, između takta u koji pada cezura i onoga idućeg). Ali upravo time što su slobodne i prestaju biti ritmički relevantne, jer se kao takve ne očekuju na jednim mjestima više nego na drugima. Osjećaju se samo onda ako su naznačene jačom interpunkcijom, što biva najčešće u prvim ili posljednjim taktovima, napose u slučaju zakoračenja. Stoga neki mostovi između taktova koji vrijede za antički heksametar u nas sasvim otpadaju¹⁶). Štaviše, sloboda granica u našem stihu, a pogotovu njegova trohejska tendencija, dovodi do toga da se na nekim mjestima gdje u originalu, osobito grčkome, imamo most susreće — obratno — granica, bez obzira na to da li se osjeća kao odmor ili ne. Takve su dvije trohejske granice, ona u drugom i ona u četvrtom taktu, koje se češće ponavljaju i time podsjećaju na cezuru; npr.:

Tako će reći, | a tebe || još veća snači će tuga
(II. VI, 462)

i:

Ako i jesam mladi || od tebe, | al' snagom sam jači
(Od. XXI, 371)

¹⁶) Napose oni koji stoje nezavisno od cezure; isp. Koster, o. c., str. 70 i d.

ili obje zajedno:

Poslao kući, | a ti si || baš b'jesan, | da podn'jeti nije
(Od. IX, 350).

Tu su sporedne granice po smislu čak i važnije nego „glavna“ cezura — ona iza trećega troheja. Ali u grčkom se heksametru na tim mjestima granica izbjegavala, dok se u latinskome podnosila¹⁷⁾. Teško je reći je li se u ovome drugom slučaju osjećala kao odmor.

Ostaje, dakle, da govorimo — s obzirom na naš heksametar — o „stražnjem“ mostu uz cezuru.

Ovdje će biti dobro podsjetiti da su odmor, u našem slučaju cezura, i most dva suprotna pojma: prvo je, kako smo vidjeli, granica koja se očekuje, a drugo odsutnost granice, dakle granica koja se ne očekuje, tako da oboje utječe na ritam stiha. Odatle se vidi koliko se naš heksametar u pogledu upotrebe i rasporeda mostova razlikuje od antičkoga. Ali, unatoč tome, most se — kako je rečeno — pokazuje i u nas obavezan, i to s jedne strane cezure više nego s druge, pri čemu nas ovdje zanima u prvom redu stražnji most, tj. onaj između takta u kojem se nalazi cezura i onoga idućeg. U našem se, dakle, heksametru cezura i most među sobom dopunjuju. Stoga se oboje javlja dosljedno i, bar u valjanu stihu, bez izuzetka.

Uloga mosta uz cezuru može se analizirati na bilo kakvu tipičnom primjeru; npr.

Reče svijetli Hektor, || i pruži za sinom ruke
(Il. VI, 466).

Ako taj stih pobliže ogledamo, vidjet ćemo da cezura vrši u njemu tri posla:

a) dijeli stih na dva metrički nejednaka članka, prvi kraći i drugi dulji;

b) označuje i promjenu ritmičke linije stiha, koja je u prvom članku silazna, a u drugome uzlazna;

c) razdvaja i po smislu prvi članak od drugoga stojeći između dvije sintaktičke cjeline.

Tu se, dakle, cezura javlja kao „prirodan“ odmor, u kojem se ritmička i smisaona granica podudaraju. Ali vidjet ćemo da nije uvijek tako; ima slučajeva gdje je smisaona granica više ili manje oslabljena. Ali ona ne smije biti odsutna. Bitno je da dio takta koji slijedi iza cezure ne pripada po smislu prvome, nego drugom dijelu stiha, ili barem da drugome pripada u većoj mjeri nego prvome. Radi se o različitu stupnju sintaktičke veze, koji — sa stanovišta mosta — mora biti viši nadesno nego nalijevo, tj. niži na mjestu cezure nego neposredno iza nje,

¹⁷⁾ *Ibid.*, str. 323 i d, i Snell, *o. c.*, str. 8 i d.

pri mostu¹⁸⁾. Odatle se vidi da cezura kao dvostruka granica u stihu, ritmička i tekstovna, nije dovoljna sama sebi; nju dopunja most, koji svagda slijedi za njom.

Što se tiče strukture mosta, on se može graditi na tri načina, tako da ga „drži“:

a) nenaglašen dio čitave riječi koja se počinje jamski ili anapestički; npr.:

Najede se i stado || *iz*-nutra istjera točno
(Od. IX, 312)

b) čestica, obično nenaglaščenica u proklizi, koja s idućom riječju tvori fonetički skup; npr.:

Odmah svijetli Hektor || *sa* glave kacigu skine
Il. VI, 472)

c) samostalna riječ, osobito jednosložna naglaščenica, koja se — obično s „pritajenim“ akcentom — veže bar sintaktički s idućom; npr.:

Tvrdo složena vrata || *ded* zabravi od sobe ženske
(Od. XXI, 382).

Prema tome, stražnji most može biti fonetička ili sintaktička veza između takta u kojem se nalazi cezura i onoga idućeg. Ako pak dio takta koji slijedi iza cezure pripada fonetički ili sintaktički prvome dijelu stiha, onda u stihu nema mosta, a samim time ni cezura, i stih se osjeća kao nepravilan. Ta se nepravilnost očituje također u tri vida:

a) u tome što se takt u kojem bi imala biti cezura sastoji od čitave riječi, koja kao takva isključuje cezuru; npr.:

Valovi crni ko plani-*ne* sa svih navališe strana
(H. i L. 331)

b) u tome što se isti takt svršava nenaglaščenicom u enklizi koja s prethodnom riječju tvori fonetički skup; npr.:

Odatle biva da ona *se* šireći kroz vijeke duge
(Prir. V, 427)

c) u tome što se isti takt svršava jednosložnom naglaščenicom koja sintaktički pripada prvom dijelu stiha mjesto drugome; npr.:

Uzalud jadan je pio *sad* gorki i slani napitak
(H. i L. 335).

¹⁸⁾ Što je, dakle, stupanj tekstovne veze pri cezuri niži, a na mostu viši, to je stih ritmički „gladi“. Odatle izlazi da bi optimalan odnos u pogledu vezanosti na dva mjesta bio: pri cezuri interpunkcija, a na mostu čitava riječ. Svi se drugi slučajevi kreću između te dvije krajnosti. Ako je odnos obrnut, stih ne valja,

Sve se tri navedene vrste stihova svode na isto: u njima je na tri različita načina uklonjen most i zamijenjen neobičnom granicom; samim time osujećena je i prava cezura. Ali u njima je u isti mah poremećen i osnovni strukturalni princip heksametra, koji se ogleda u asimetriji njegovih članaka: stih je raspolovljen (osim što se prva polovica svršava daktilom, a druga trohejem, koji su dogovorno ekvivalentni).

U sva tri slučaja imamo pred sobom rđavo građen heksametar.

Osobito mjesto zauzimalje takav stih u kojem je treći takt trohej, tako da iza mjesta cezure (ovdje 3. ženske, koja se samim time pretvara u dijerezu) i nema sloga koji bi mogao nositi most;

Dalje za Tiberom, uz vrt (◡) Cezarov leži on bolan

(Sat. I, 9, 18).

Tu je stih također raspolovljen, ali kako se obje polovice svršavaju trohejski, toliko se među sobom podudaraju da bi mogle zamijeniti svoja mjesta, što je u pravom heksametru nemoguće. Takav je stih bio najčešći oblik pseudoheksametra u naših pjesnika-daktilika¹⁹).

III

Ovdje, kao u dodatku, treba s obzirom na stražnji most reći nešto o cezurama uz koje se javlja, a također i nešto o prednjem mostu.

Od svih cezura koje se u antičkom heksametru susreću kao „glavne“, pri čemu između grčke i latinske upotrebe ima i znatnih razlika, u našem daleko prevlađuje 3. ženska, tzv. „trohejska“ (u oko 80% slučajeva), koja sa svojom trohejskom kadencom leži u našem stihu mnogo bolje nego druge; sve su ostale znatno rjeđe, a neke i sasvim rijetke: 3. muška (oko 18%), 2. muška (oko 0,6%) i 4. muška (oko 1,3%) ili dvije posljednje

¹⁹ Ta bi se vrsta lažnoga heksametra, koji nije lišen ritma *sui generis*, mogla — za razliku od drugih — zvati „prilagođeni heksametar“, kakvim se, na primjer, Kranjčević služio gotovo isključivo, npr. *Majales* 1:

Šumi voda i pršti; || istok se zlati i rudi —,

a V. Ilić veoma obilno; npr. *Sa foruma* 1:

Čuj, sa foruma, eno, || vika se radosno hori.

Ovdje je glavni „trik“ u tome što se 3. takt oblikuje najčešće kao trohejska¹ rjeđe kao amfibraška cjelina i tako podudara sa 6. taktom.

Jedan takav stih nalazim naknadno — izvan moga izbora — i u Maretić—Ivšića, i to II. XVI, 1:

Oko pokrite lađe || oni se borahu tako —,

gdje je pri preradi stiha, kakav je bio u prethodnom izdanju, ispala riječ *dok*, koja je — stojeći iza cezure — držala most. Stih, kakav je sada, da se i okrenuti:

Oni se borahu tako || oko pokrite lađe.

To je očit znak da je simetričan (3:3), dakle i nepravilan; v. bilj. 22.

zajedno (oko 0,3%)²⁰). Dolaze uzgredno i dvije druge ženske granice, iza 2. i 4. troheja, koje također podsjećaju na cezure²¹).

Svaka cezura vrši na svoj način ulogu ritmičke prekretnice u stihu dijeleći ga na dva ili, ako su dvije, na tri nejednaka članka²²). U odnosu na most sve se one ponašaju u osnovi jednako, pa i kad se radi o onome stražnjem. Sva je razlika u tome što dio takta koji drži most biva kod ženske cezure svagda jednosložan, dok kod muške može biti jednosložan i dvosložan; npr.:

Odlazi pa me ne draži, || *da* odovud otideš čitav (Il. I, 32)

ali:

Kamo si ponio luk, || *o* nesretni svinjaru, kamo (Od. XXI, 362)

ili:

Ali Atrejev sin || *Aga*-memnon ne htjede tako (Il. I, 24).

Ako se most gradi sintaktički, nastaje opasnost da se u taktu u koji pada cezura pojave „nepravi“ taktovi: mjesto daktila kretik ili antibah, a mjesto troheja spondej²³). Ti se nepravi daktili i troheji javljaju i na drugim mjestima stiha pri siječenju, ali kako je ono na mjestu cezure obavezno, tu su oni i najopasniji. Tako nalazimo spondej, koji se onda kako-tako podnosi; npr.:

Zeusov i Letin sin. || *On* navali na vojsku bolest (Il. I, 9).

Znatno se teže podnosi kretik, a pogotovu antibah; npr.:

Gradove ljudi mnogih || *on* vidje i čud im spozna (Od. I, 3)

ili:

Ako dobro se znam, || *nećeš* prijana cijeliti Viska (Sat. I, 9, 22).

U posljednjem slučaju, gdje imamo antibah, slabo pomaže i dobra sintaktička razdioba. To je zato što se jednosložna naglašenica (u

²⁰) Isp. moje statističke podatke u Ž. A. X, str. 290 i d.

²¹) Kad bi se češće ponavljale u zamjenu za muške cezure u istim taktovima, onda bi se i same osjećale kao takve. Takav bi onda stih bio također „prilagođeni heksametar“, samo od 3 članka mj. 2.

²²) U kvantitativnom heksametru može se odnos između članaka izraziti aritmetički, i to: U slučaju 2. muške cezure stih se dijeli na $1\frac{1}{2} : 4\frac{1}{2}$ takta, 3. muške na $2\frac{1}{2} : 3\frac{1}{2}$, 3. ženske na $2\frac{3}{4} : 3\frac{1}{4}$, 4. muške na $3\frac{1}{2} : 2\frac{1}{2}$, a 2. muške + 4 muške na $1\frac{1}{2} : 2 : 2\frac{1}{2}$. Članci su, dakle, svagda nejednaki, pri čemu je drugi veći od prvoga, a treći, ako su tri, veći od drugoga. Ako je odnos sveden na $3 : 3$ takta, stih — kako smo vidjeli — ne valja.

Analogan odnos vrijedi *mutatis mutandis* i za akcenatski heksametar.

²³) Isp. Ž. A. X, str. 296 i d., gdje se daju statistički podaci o nepravim taktovima,

slučaju spondeja, pa i kretika) dâ lišiti akcenta, a dvosložna (u slučaju antibaha) ne da: ona treba da bude piriška cjelina, bilo da je dio iduće riječi ili da s njom tvori fonetički skup.

*

Što se tiče „prednjega“ mosta u našem heksametru, tj. onoga koji stoji ispred cezure, ovdje će biti dosta ubaciti o njemu nekoliko riječi. U čemu se on očituje?

Osobit način fraziranja u našem heksametru, tj. često pokrivanje govornih i metričkih taktova, dovodi do toga da muške cezure, pogotovu u nestašici jamsko-anapestičkih cjelina, padaju gotovo svagda iza jednosložne naglašenice, a ženske, u obilju trohejskih cjelina, obično iza dvosložne. Neka to pokažu ova dva primjera:

Ali Atrejev *sin* || Agamemnon ne htjede tako
(II. I, 24)

ali

Golem podiže *kamen* || i navali njega na vrata
(Od. IX, 340).

Veoma su rijetke, gotovo izuzetne, u prvom slučaju jamsko-anapestičke cjeline, dok se u drugome susreću kadšto i amfibraške, ditrohejske i daktilsko-trohejske. Evo primjera za svaku od njih:

Za mužem takvim, *da dan* || robovanja odvrti tebi
(II. IX, 463)

Ali ni tako *drugova* || on ne spase, ako i želje
(Od. I, 6)

Udari *u ob-lake* || olujom ih bijući gustom
(II. XI, 306)

Nesretnik *od prija-telja* || daleko nevolje pati
(Od. I, 49).

S druge strane, kako se u nas — također zbog osobita fraziranja — taktovi obično pune čitavim riječima, susreću se u njima, napose iza jakoga vremena, mostovi i tamo gdje se u originalnom stihu nalaze većinom granice.

Prema tome, u nas je fonetički most između takta u kojem se nalazi cezura i onoga prethodnog prilično rijedak, dok se u antičkom heksametru pred cezurom granica izbjegava. Takav most, u svome fonetičkom obliku, ne stoji u vezi s cezurom pa se javlja i inače pri siječenju. Ali o prednjem se mostu može govoriti bar u sintaktičkom smislu: dio takta ispred cezure pripada po smislu obično prvom dijelu stiha, a ne drugome, tako da se cezura oštro ocrta; npr.:

←
Takvu molitvu *reče*, || i Feb Apoion ga čuje
(II. I, 43).

Ali to je samo jedan od idealnih slučajeva: više puta nailazimo i na ovakve stihove:

Onda sjedne i sve $\overrightarrow{\quad}$ || po redu počne da muze (Od. IX, 341)

ili:

Rekavši tako volju $\overrightarrow{\quad}$ || potače i srce svakom (Il. XI, 291)

tj. na takve u kojima se dio takta ispred cezure veže po smislu s drugim dijelom stiha, što svakako usporava normalan ritam i slabi ulogu cezure. Ta je smetnja, naravno, znatno manja ako je smisaona veza podijeljena na obje strane podjednako; npr.:

Ova se napokon $\overleftarrow{\text{miso}}$ || učinila najbolja meni (Od. IX, 318).

Dakle, prednji most, koji se u našem heksametru fonetički rijetko oblikuje, i to neobavezno, ima ipak kakvu-takvu sintaktičku vrijednost: i on usklađuje smisao s ritmom.

Napokon, u našem se heksametru susreću i neki više ili manje prisilni mostovi, koji nastaju svuda pa i u okolini cezure. Jedan je takav slučaj kod ženske cezure, najčešće treće, gdje dio takta ispred nje obično biva riječ ili fonetički skup trohejske strukture, tako da između jakoga vremena i prvoga sloga slaboga nema granice; npr.:

Reče, a njega se $\overleftarrow{\text{sta-rac}}$ || poboji i posluša riječ (Il. I, 33).

Za kidanje toga mosta, koji bi daktil 3. takta pretvorio u antibah i time narušio ritam stiha, nisam u svome izboru stihova našao primjera.

Drugi prisilan most, što ga antički heksametar također slabo poznaje, nalazimo u slučaju 4. muške cezure, i to u 3. taktu, koji tada tvori cjelinu, obično pun daktil, tako da je 3. ženska cezura, koja se i u takvu stihu očekuje, isključena; npr.:

Dragu mi dajte na $\overleftarrow{\text{otku-pe}}$ kćer || i ucjenu prim'te (Il. I, 20)

ili:

Tako mu reku, i na $\overleftarrow{\text{ze-mlju}}$ luk || bojeći se metne (Od. XXI, 366).

Obje bi cezure, 4. muške i 3. ženska, bile moguće pod uvjetom da ih razdvaja jampska cjelina, koja se u nas teško dobiva²⁴⁾.

²⁴⁾ U antičkom heksametru nalazi se uz 4. mušku cezuru po pravilu i 3. muška ili 3. ženska, bar kao granica, dok se most na njihovu mjestu susreće samo u slučaju duljih riječi, osobito vlastitih imena, koja inače teško ulaze u stih.

IV

Kako vidimo, most se kao ritmička dopuna cezuri u našem heksametru može smatrati bitnim elementom strukture toga stiha. Stoga i pitanje kako tko gradeći heksametre oblikuje u njima most, osobito stražnji, ima svoga smisla. Jer od toga zavisi, pored ostaloga, i to ima li u stihu na pravome mjestu prava cezura, koja vrijedi — kako sam drugdje istakao — kao jedna od tri ritmičke relevante našega stiha.

Da su ovdje, dakle, ritmički zahtjevi stiha na prvome mjestu, a fonetizam ovoga ili onoga jezika na drugome, dokazuje — kako vidimo — i naš heksametar, koji u pogledu mosta iza cezure ne odstupa bitno od grčko-latinskoga originala.

Ovdje ću pokušati da odgovorim na gornje pitanje služeći se statističkim podacima o stražnjem mostu u Maretić-Ivšićevu prijevodu Homera s jedne strane i u našim novijim prijevodima s druge²⁵).

Evo statističkoga pregleda:

	Maretić	Tepeš	Smerdel	Zgorelec
Puna riječ	145	72	25	57
Fon. skup	144	168	76	156
Sint. veza	12	36	20	85
Bez mosta	0	25	179	15
Broj stihova	300	300	300	300

Ti su podaci veoma poučni, jer se iz njih na prvi pogled vidi kako naši prevodioci rješavaju osnovni problem našega heksametra, — njegovu ključnu točku, koju čini s jedne strane cezura, a s druge most. Brojke pokazuju da naši prevodioci u istom broju stihova grade most na različite načine, kao i to da ga neki često i mimoilaze. Točnije rečeno:

1. Maretić — Ivšić koriste se iza cezure obilno čitavim riječima koje se počinju jampsko-anapeastički (u 145 slučajeva ili u procentu 48,3%), dok su svi ostali daleko ispod toga broja: Tepeš ima otprilike polovicu (72 ili 24%), Zgorelec oko trećine (57 ili 19%), a Smerdel ostaje na šestini (25 ili 8,3%).

2. Gotovo u istoj mjeri služe se Maretić—Ivšić i nenaglašenicama u proklizi, koje svome fonetičkom skupu pridaju jampsko-anapeastički početak (144 ili 48%); u tome ne zaostaju ni druga dvojica, u kojih je brojka čak i nešto veća: Tepeš (168 ili 56%) i Zgorelec (156 ili 52%), dok je Smerdel i ovdje negdje na polovici (76 ili 25,3%).

Ta dva reda brojaka pokazuju da Maretić—Ivšić, bar na mjestu cezure, vješto „pletu“ heksametar, tj. obavezno provode siječenje govornih i metričkih taktova, služeći se u tu svrhu kako čitavim riječima, naglašenicama s jampsko-anapeastičkim početkom, tako i proklitičkim nenaglašenicama, dakle glasovnim sredstvima koja maksimalno ublažuju smjenu ritmičke linije stiha, što se upravo na tome mjestu od silazne pretvara u uzlaznu. U znatno manjoj mjeri čine to Tepeš i Zgorelec, i

²⁵) V. bilj. 11.

to većinom pomoću nenaglašenica, dok Smerdel već ovdje očituje tendenciju prema cijepanju stiha, što će daljnji podaci i potvrditi.

3. Maretić—Ivšić nerado grade most samo sintaktički (12 ili 4%), a kad to čine, nastoje da im riječ koja ga drži bude sintaktički što čvršće vezama s idućim taktom. U tome ih, što se tiče samoga broja, slijedi Smerdel (20 ili 6,6%), ali s mnogo manje obzira prema stupnju sintaktičke veze, dok Tepeš, a pogotovu Zgorelec, daju tome postupku mnogo više mjesta (36 ili 12% odn. 85 ili 28,3%), pri čemu valja istaknuti da se i ova dvojica razlikuju ne samo po broju nego i po tome što se prvi služi većinom polunenaglašenicama (različitim „česticama“), a drugi naglašenicama lišenim akcenta, tako da se samostalna riječ koja bi imala držati most nalazi često na prijelazu između dva članka stiha čineći cezuru neodlučnom.

Odatle izlazi da se heksametar može „plesti“ i samim sintaktičkim sredstvima, što uspijeva pod uvjetom da sintaktička veza na mjestu mosta bude razmjerno čvrsta.

4. U Maretić—Ivšića stihova bez mosta — bar u okviru našega izbora — nema, pa ih samim time nema ni bez cezure. Ali naši današnji prevodioci dopuštaju i takve stihove, i to Zgorelec i Tepeš u manjem broju (15 ili 5% odn. 25 ili 8,3%), dok su u Smerdela preko polovice stihova takvi (179 ili 59,6%).

Odatle vidimo da se u našem „normativnom“ heksametru most iza cezure, i to u fonetičkom obliku, provodi kao pravilo (u oko 96% slučajeva), dok se veoma rijetko (4%) rješava samo sintaktički. Naprotiv, u slobodnijem heksametru današnjih prijevoda ima fonetičkoga oblika manje (33,6% do 80%), a sintaktičkoga više (6,6% do 28,3%); osim toga, u njemu se most često puta i ispušta (5% do 59,6%).

To su, dakle, veoma različiti oblici heksametra.

Vidjeli smo da su stihovi bez mosta, i to stražnjega, isto što i stihovi bez cezure; rekli smo također da stihova u kojima se most ne provodi ima više vrsta, ali se u stvari svi svode na isto: u njima se ritmička linija razbija na dva ili tri jednaka dijela, cezura se pretvara u dijerezu, a stih se raspada i od pravoga heksametra postaje lažnim.

Neće biti slučaj što se i u antičkih daktilika, osobito rimskih, nađe tu i tamo lažnih heksametara, analognih onima što ih nalazimo u nas. Već smo spominjali Enija, koji se prvi među rimskim pjesnicima morao rvati s hirovitim ritmom grčkoga stiha, tako da mu se omaklo i nekoliko krivih. To se isto događalo i u moderno vrijeme prevodiocima, kao što su bili Voss, Žukovski i Gnjedić, pa i neki drugi, među kojima je bilo i vrsnih pjesnika. Napokon, tako su dugo vremena činili svuda, pa i u nas, i originalni pjesnici-daktilici, u kojih su pravi heksametri bili često puta samo slučajni „pogoci“²⁶⁾.

²⁶⁾ To, dakako, ne vrijedi u cijelosti za novije pjesnike, npr. za Tresić—Pavičića i Nazora, koji su gradeći heksametre već stajali pod utjecajem Maretić—Ivšićeva učenja.

Tako naši prevodioci koji grade heksametre s razbijenom ritmičkom linijom odstupaju, očividno pod utjecajem ritmičkih osobina naše versifikacije, od klasičnoga oblika toga stiha i vraćaju se, u većem ili manjem procentu, na različne oblike pseudoheksametra, koji — bez obzira na njegovu eventualnu estetsko-ritmičku vrijednost, *quae est demonstranda*, — znači nešto sasvim drugo.

*

Analiza ritmičke uloge metričkoga mosta, kako se ovdje provodi, potvrđuje shvaćanje da je most takvo mjesto u stihu na kojem se izbjegava s jedne strane svršetak riječi, a s druge svršetak misli. Ako je tako — a mislim da sam pokazao da jest — onda su stražnji most i cezura samo dvije strane istoga metričkog postupka određena ne samo fonetizmom ovoga ili onoga jezika nego u prvom redu ritmičkim zahtjevima stiha. Taj postupak osigurava asimetriju stiha, tj. njegovu diobu na dva ili više članaka različite duljine i ritmičke linije.

Što se tiče, dakle, našega heksametra, u njemu se most, u prvom redu stražnji, javlja kao dopuna cezuri, a oblikuje se pomoću slaboga vremena ili njegova dijela koji metrički pripada svome taktu, a tekstovno idućem. Taj element čini, što se ritma tiče, ključnu točku stiha, koja ima tri važne uloge:

- a) da omogućuje i oblikuje cezuru;
- b) da izaziva ritmički preokret stiha na mjestu cezure;
- c) da sprečava cijepanje stiha na jednake dijelove.

Stoga se most, isto kao i cezura, u našem normativnom heksametu dosljedno provodi, za razliku od onoga što vidimo u suvremenim prijevodima, u kojima se susreću i stihovi bez mosta, dakle i bez cezure, a samim time i pseudoheksameterski ritmovani.

Zadar.

M. Kravar.

ZUSAMMENFASSUNG

M. Kravar: DIE METRISCHE BRÜCKE IM SERBO-KROATISCHEN HEXAMETER

Die metrische „Brücke“ oder das „Zeugma“ (nach der Maasschen Bestimmung: „die Versstelle, wo Wort- und Gedankenschluß gemieden werden“) kommt auch im serbo-kroatischen Hexameter, wie er in den metrischen Übersetzungen der griechisch-römischen Daktyliker gebraucht wird, vor. Es kommen hier vor allem die Brücken in der Nähe der Zäsur in Betracht, und besonders die „hintere“, d. h. die, die hinter derselben erscheint. Die These, die hier dargelegt wird, lautet: Zwischen zwei metrischen Takten, dem, in dem sich die Zäsur befindet, und dem folgenden, kommt unbedingt die Brücke vor, die darin besteht, daß der schwache Taktteil hinter der Zäsur so gebildet wird, daß er metrisch zu seinem Takt und textlich — gewöhnlich phonetisch und seltener allein syntaktisch — zum folgenden gehört. Diese Regel gilt als eine der Hauptformeln der rhythmischen Struktur des serbo-kroatischen Übersetzungshexameters.

Eine solche Brücke wird auf drei Arten gebaut:

- a) durch den unbetonten Teil eines Wortes, das iambisch oder anapästisch anfängt;
- b) durch ein unbetontes Wort, gewöhnlich eine Partikel in der Proklise, das mit dem folgenden eine phonetische Gruppe bildet;
- c) durch ein selbständiges, besonders ein einsilbiges betontes Wort, das zum mindesten syntaktisch mit dem folgenden zusammengehört.

Demnach kann die Brücke eine phonetische oder eine syntaktische Verbindung zwischen dem Takt, in dem die Zäsur steht, und dem folgenden, mit dem das zweite (bzw. das dritte) Versglied beginnt, sein. Gehört aber der Taktteil, der hinter der Zäsur stehen sollte, auch textlich zu seinem Takt, so gibt es im Vers weder eine Brücke noch eine Zäsur, und der Vers wird als unregelmäßig empfunden. Dann ist er gewöhnlich in zwei gleiche Teile zerlegt.

Das heißt, daß sich die Zäsur und die Brücke ergänzen, wobei beide die Asymmetrie, d. h. die Teilung des Verses in zwei oder drei Glieder verschiedener Länge und rhythmischer Linie, sichern.

Was die „vordere“ Brücke anbelangt, d. h. die, die vor der Zäsur erscheint, so kommt sie wegen der besonderen Art der „Phrasierung“ in unserem Vers selten in der phonetischen Form vor, aber sie ist mindestens syntaktisch willkommen.

Die statistischen Angaben über die hintere Brücke im serbo-kroatischen Übersetzungshexameter erweisen, daß zwischen dem „normativen“ Hexameter der Übersetzung von Homers Gedichten und dem der neueren Übertragungen ein wichtiger Unterschied besteht. Während im normativen Vers die Brücke vorwiegend phonetisch (ca 96%) und selten syntaktisch (4%) gebildet wird, gibt es in den heutigen Übersetzungen wenige phonetische (von 33,6% bis 80%) und mehrere syntaktische (von 6,6% bis 28,3%) Formen derselben. In den letzteren aber wird die Brücke mehr oder weniger (von 5% bis 59,6%) auch fortgelassen.

Dies sind also sehr verschiedene Arten des Verses, der unter dem Namen des Hexameters erscheint.

SU UNA PAROLA ΩΣΜΗ

La sopraddetta parola *ὀσμή* appare in un papiro del II secolo d. C. cfr. U. Wilcken, *Die Bremer Papyri* (= Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, 1936, Phil. - hist. Klasse № 2), Berlin 1936.

Accanto alla parola *ὀσμή* si trova il tipo *ὀσμός*¹⁾ (genere maschile) cfr. Diodoro di Sicilia 2, 19; Moeris p. 424 (ed. J. Pierson, Leyden 1759).

Deriva dal sostantivo *ὀσμή*²⁾ il verbo *ὀσμάω*(*ῶ*)³⁾ regolarmente, precisamente come: *τιμή-τιμάω*(*ῶ*), *ἀγάπη-ἀγαπάω*(*ῶ*) e altri.

Può esistere il verbo *ὀσμῶ* (= *ὠθῶ*) ma fin oggi non è attestato. Che la parola *ὀσμή* si trovi nel II secolo d. J. C. non significa che non esisteva nell'antichità. Per caso nessun autore antico l'ha menzionata.

Atene.

A. N. Zumpos.

¹⁾ *ὀσμή-ὀσμός*: confronta *κοπή-κομμός* (*κοπ-μός*), *νομή-νομός* e altri.

²⁾ La parola *ὀσμή* è compresa nel nuovo dizionario di Liddell—Scott—Stuart Jones, *Greek—English Lexicon* alla parola *ὀσμή*, che è tradotta: *thrust, attack*.

³⁾ Cfr. A. N. Zumpos, *Περὶ τοῦ 98ου ἀποσπάσματος τοῦ Ἑρακλείτου*, Atene 1949.